

De operationele richtlijnen van 2010 voor een UNESCO-conventie uit 2003

→ De (stilaan opgespannen) spanningsboog van een decennium

“LA FIN NE JUSTIFIE PAS LES MOYENS;
LES MOYENS CONTIENNENT LA FIN.”¹

2010 OPERATIONAL DIRECTIVE 103

STATES PARTIES ARE ENCOURAGED TO DEVELOP AND
ADOPT CODES OF ETHICS BASED ON THE PROVISIONS OF THE
CONVENTION AND THESE OPERATIONAL DIRECTIVES,
IN ORDER TO ENSURE APPROPRIATE WAYS OF RAISING
AWARENESS ABOUT THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE
PRESENT IN THEIR RESPECTIVE TERRITORIES.

2010 Operational Directive 109

“Research institutes, centres of expertise, museums, archives, libraries, documentation centres and similar entities play an important role in collecting, documenting, archiving and conserving data on intangible cultural heritage, as well as in providing information and raising awareness about its importance. In order to enhance their awareness-raising functions about intangible cultural heritage, these entities are encouraged to:

- (a) involve practitioners and bearers of intangible cultural heritage when organizing exhibitions, lectures, seminars, debates and training on their heritage;
- (b) introduce and develop participatory approaches to presenting intangible cultural heritage as living heritage in constant evolution;
- (c) focus on the continuous recreation and transmission of knowledge and skills necessary for safeguarding intangible cultural heritage, rather than on the objects that are associated to it;
- (d) employ, when appropriate, information and communication technologies to communicate the meaning and value of intangible cultural heritage;
- (e) involve practitioners and bearers in their management, putting in place participatory systems for local development.”

→ Björn Ulenaers kende een blitzcarrière in de buksschutterij
Sint-Sebastiaan van As: toen hij 10 was, trommelaar,
toen hij 12 werd, schutter. Vandaag is hij op zijn 25e voorzitter
van de bloeiende vereniging. Foto © Alan Govenar

DE OPERATIONELE RICHTLIJNEN VAN 2010

Een conventietekst maken is vers één. Daarna komt het erop aan zo'n beleidsinstrument in de praktijk (van erfgoedpolitiek, -management en -projecten) te doen werken. In Vlaanderen zou men *mutatis mutandis* kunnen zeggen dat een decreet of een immaterieel cultureel-erfgoedbeleidsvisietekst maken vers één is. Dan zijn er uitvoeringsbesluiten (en daarna concrete beslissingen, acties en contracten) nodig: vers twee. In het UNESCO-universum is vers twee het maken van "operationele richtlijnen" voor "de implementatie van de conventie voor het koesteren van immaterieel erfgoed." Dat maken gebeurde door het zoeken en construeren van consensus tijdens vergaderingen van het Intergouvernementeel Comité van 24 landen, tussen 2006 en 2008. Een set van operationele richtlijnen werd vervolgens bekrachtigd tijdens de Tweede Sessie (16–19 juni 2008) van de Algemene Vergadering van Lidstaten, die de UNESCO-conventie geratificeerd of aanvaard hebben. Ze werden grondig herschikt en geamendeerd (in 2009 en 2010 door het Intergouvernementeel Comité en werkgroepen) en vervolgens opnieuw vastgesteld tijdens de Derde Sessie (22–24 juni 2010) van de Vergadering van Lidstaten. De vrucht van al dat werk, de operationele richtlijnen van 2010, met een houdbaarheidsdatum tot minstens de zomer van 2012, bevat 169 artikels en moet samen met de conventietekst van 2003 zelf gelezen worden.

Naar goede gewoonte, zoals zo vaak als het over zo'n kwetsbare en gevoelige materie gaat, is gelukkig niet alles glashelder/-hard opgelost en vastgelegd: wel zijn de kaders waarbinnen of waarop consensus kan worden gebouwd verder uitgewerkt of aangeboden, samen met enkele *instant* en *quick win teasers* (eenvoudige, gemakkelijk haalbare criteria voor dossiers voor lijsten of simpele accreditatieprocedures). Steeds onder constructie, er kan altijd gepraat en rekening gehouden worden met de context en de situaties. Participerende besluitvorming genereren, maar dit toch ook koppelen aan de macht van staten (of internationale organisaties, instellingen, netwerken ...) om een verschil te maken, te interveniëren of net uit de wind te zetten. Pragmatisch, ethisch verantwoord en met reële impact handelen ...

Het volstaat dus vandaag niet langer om alleen de conventietekst van 2003 te lezen. Je moet ook die operationele richtlijnen meenemen als referentiebron. Al deze documenten zijn te vinden op www.unesco.org. Wat staat daar nu allemaal in, in die operationele richtlijnen van 2010? Je vindt er allerlei bepalingen over de criteria om dossiers voor de internationale UNESCO-lijsten (artikels 17, 16 en 18) te maken, zowel nationale als – beter – multinationale kandidaturen, maar ook hoe ze beoordeeld en behandeld worden. Je vindt er ook reglementen en spelregels voor het *Intangible Cultural Herita-*

ge Fund: over hoe je (in armere en ontwikkelingslanden) middelen kunt krijgen voor specifieke projecten en programma's en hoe je geld kunt schenken voor de goede zaak. Je vindt er wijze raad over welke actoren – *stakeholders* – allemaal kunnen betrokken worden bij het implementeren van de conventie. Je ontdekt er in de nieuwste versie een zeer uitgebreid hoofdstuk over sensibilisering en het aanscherpen van het bewustzijn ("*raising awareness*") van zoveel mogelijk mensen in verband met immaterieel cultureel erfgoed. Je stelt er vast dat er zeer veel aandacht uitgaat naar het gebruik van het embleem (het logo) van de Conventie van 2003: het kan niet zomaar door iedereen gebruikt worden. Het zoete venijn zit in de staart. In het laatste deel wordt er ingegaan op de rapporten die Lidstaten moeten leveren over welk beleid ze hebben opgestart, welke visies ze hebben ontwikkeld en uitgewerkt, welke resultaten ze hebben bereikt in het land met *safeguarding*plannen, hoe er internationaal werd samengewerkt, en hoe het gesteld is met de fenomenen die op de UNESCO-lijsten en registers staan. De Vlaamse Gemeenschap loopt met de in december 2010 door minister Joke Schauvliege voorgestelde beleidsvisie internationaal, en zeker in Europa, in de voorhoede. Maar met een eerste door Vlaanderen (en – interessant – de Franse en Duitstalige Gemeenschappen, samen lidstaat België dus) bij UNESCO in te dienen groot rapport tegen 2012 (15 december 2011) komt die visie precies op tijd om een institutionele blauwdruk voor een evenwichtige voorbeeld(beleids)praktijk neer te zetten. De visienota van de minister laat een mooi samenspel tussen expertisenetwerken (en -hubs of -centra) en het steunpunt FARO, landelijke en andere culturele-erfgoedactoren en talloze andere *stakeholders* toe. De geciteerde operationele richtlijn 109 spreekt boekdelen. Er zijn verder diverse technieken beschikbaar om de participerende methode met een breed gamma van *stakeholders* in de praktijk te brengen. De voorbije jaren experimenteerden organisaties zoals FARO of tapis plein daarmee.² Maar ook via de notie "erfgoedgemeenschap" bijvoorbeeld, via een subtiele en intelligente toepassing van de Kaderconventie van de Raad van Europa over de bijdrage van cultureel erfgoed voor de samenleving (Faro, 2005) en het Vlaamse Cultureel-erfgoeddecreet van 2008, heeft de Vlaamse Gemeenschap bijkomende gouden troeven in handen. Maar laat ons op deze plek nog niet te veel vooruit lopen.

Hier is niet de plaats om dit helemaal uit te werken en de operationele richtlijnen systematisch te presenteren en te bespreken. Wel zal ik proberen inzicht te verschaffen in de spanningsboog die het voorbije decennium in de discussies grotendeels impliciet bleef, maar die nu wel opgespannen is. Het is immers tijd om de relatie met politiek, maatschappelijke structuren, de markt en andere transactieplekken onder ogen te zien, in een geglobaliseerde economie. Stilaan komt – voor de nabije

toekomst – de vraag op de agenda of er zoiets bestaat als een cultureel-erfgoedeconomie en wat daarvan de karakteristieken dan wel zijn.

HET WORDT LENTE: DE EVEN ONDERGESNEEUWDE AGENDA VAN WASHINGTON D.C. 1999

Het is moeilijk de UNESCO-conventie van 2003 en vooral de uitdagingen en problemen bij de uitvoering in hedendaagse maatschappijen ervan te begrijpen zonder de 10-jaar-later-conferentie in 1999 te Washington te bekijken. Toen werd enerzijds een zeer grondige analyse van het 20^e-eeuwse folklorep paradigma gemaakt en werd anderzijds de economische realiteit frank in de ogen gekeken. Bij het maken van de conventie tussen 2001 en 2003 werden andere prioriteiten gesteld en werd een soort schaduwgevecht begonnen met de UNESCO-conventie van 1972 en de vermaledijde, maar o zo verleidelijke Werelderfgoedlijst. Uit diverse artikels in de operationele richtlijnen van 2010 maar ook uit de studies van fenomenen op de UNESCO-lijsten, komen langzaam maar onweerstaanbaar andere problemen opborrelen: issues die tijdens een conferentie in Washington in 1999 op de agenda werden gezet, maar de daarop volgende tien jaar een beetje uit beeld leken te verdwijnen. Beleidsmakers en erfgoedspelers hebben zich laten charmeren door dat nieuwe sexy begrip immaterieel cultureel erfgoed: daar is niets op tegen. Voor men zich in slaap laat wiegen, door de leuke romantische associaties, publicitaire *quick wins* rond meesterwerken of door de schaduwgevechten rond een tot inflatie gedoemde Representatieve Lijst, is het niet alleen belangrijk om de effecten in de praktijk kritisch te evalueren (zie de literatuurverwijzingen in het kaderstukje) maar ook om complexe debatten rond ethische en managementskwesties aan te gaan.

In de operationele richtlijnen wordt zeer veel aandacht besteed aan voorafgaande toestemming, aan ethiek en ook aan de potentiële problemen en effecten van opname op de Representatieve Lijst van UNESCO. In de wetenschappelijke literatuur wordt steeds meer aandacht besteed aan die effecten in ver doorgedreven gevalstudies.

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00156, Patum te Berga, Spanje (geproclameerd als Meesterwerk in 2005; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) met diverse publicaties van Dorothy Noyes: D. NOYES, 'The Judgment of Solomon: Global Protections for Tradition and the Problem of Community Ownership', in: *Cultural Analysis*, 5, 2006, pp. 27–56 ; http://socrates.berkeley.edu/~caforum/volume5/vol5_article2.html en D. NOYES, *Fire in the Plaça. Catalan Festival Politics After Franco*, University of Pennsylvania Press, 2003.

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00120, de culturele ruimte van de Gongcultuur (Vietnam, geproclameerd als Meesterwerk in 2005; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) met W. LOGAN, 'Protecting the Tay Nguyen gongs. Conflicting rights in Vietnam's central plateau', in: M. LANGFIELD, W. LOGAN & M. NIC CRAITH (eds.), *Cultural diversity, heritage and human rights. Intersections in theory and practice*, London & New York, Routledge, 2010, pp. 189–207 en J. SCOTT, *The Art of Not Being Governed. An anarchist history of Upland Southeast Asia*, New Haven & London, Yale University Press, 2009.

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00033, Carnaval van Binche (geproclameerd als Meesterwerk in 2003; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) met studies van Markus Tauschek zoals M. TAUSCHEK, *Wertschöpfung aus Tradition: Der Karneval von Binche und die Konstituierung kulturellen Erbes*, Münster, Lit Verlag, 2010, 352 p.

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011, www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00014, de culturele ruimte van het Jemaa el-Fna Square (geproclameerd als Meesterwerk in 2001; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) en de Moussem van Tan-Tan (geproclameerd als Meesterwerk in 2005; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst)

met A. SKOUNTI, 'The authentic illusion: humanity's intangible cultural heritage, the Moroccan experience', in: L. SMITH & N. AKAGAWA (ed.), *Intangible heritage*, London & New York, Routledge, 2009, pp. 74–92.

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00166, weven en textielproductie van Taquile (geproclameerd als Meesterwerk in 2005; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) met C. CHEONG, *Sustainable Tourism and Indigenous Communities: The Case of Amantani and Taquile Islands*, University of Pennsylvania, 2008; http://repository.upenn.edu/hp_theses/99

Confronteer www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00011, in Estland, in samenwerking met Letland en Litouwen, The Baltic Song and Dance Celebrations, (geproclameerd als Meesterwerk in 2003; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst), www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00087, en de Kihnu culturele ruimte (geproclameerd als Meesterwerk in 2003; ingeschreven in 2008 op de Representatieve Lijst) www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00042 en polyfoon zingen van Seto Leelo polyfone zangtradities (ingeschreven op de Representatieve Lijst in 2009) www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00011&RL=00173, met K. KUUTMA, 'The Politics of Contested Representation: UNESCO and the Masterpieces of Intangible Cultural Heritage', in: D. HEMME, M. TAUSCHEK & R. BENDIX (eds.), *Prädikat "Heritage". Wertschöpfungen aus kulturellen Ressourcen*, Lit, 2007, pp. 177–196 en K. KUUTMA, 'Who owns our songs? Authority of heritage and resources for restitution', in: *Ethnologia Europaea*, 39, 2, 2009, pp. 26–40.

In 1999 kregen de volkskundigen, antropologen en andere experts minstens een gele kaart of een koude douche, om wakker te worden en in de nieuwe eeuw niet tot *business as usual* over te gaan. Een van de protagonisten van de bijeenkomst in Washington D.C., Richard Kurin, verduidelijkte enkele jaren later, in 2007, nog eens precies wat dan de implicaties voor de conventie van 2003 zijn: "One would hope that as the ICH Convention becomes operational, explicit action plans about how organisations and departments working with communities actually safeguard ICH are devised, shared and evaluated by the International Committee and the world's cultural workers. I have argued

*strongly that our empirical research, analyses and theoretical work has been quite insufficient to actually figure out how to best safeguard ICH. (...) What has been tried with regard to keeping a traditional knowledge system alive, dynamic and viable in the contemporary world? My expectation is that the treaty will evolve, as will the various safeguarding practices it defines and encourages, so that in the decades hence we will have a much better, clearer, more empirically-based idea of how to safeguard the intangible cultural heritage of the world's peoples."*³

Het is vooral een oproep naar volkskundigen, etnologen, experts en instituten, om niet hun klassieke aanpak, niet *business as usual* naar voren te schuiven, doch wel het maximale te halen uit het woord *safeguarding*. Zo mogen we ons niet blindstaren op het woord inventaris, maar moeten we ook de knipperlichten rond participatie opmerken, in samenhang met "consensus", leefbaarheid en duurzame ontwikkeling.

Wie de pagina's over immaterieel cultureel erfgoed op de UNESCO-website bekijkt, merkt dat de bijeenkomst in Washington als een cruciale stap in de geschiedenis van de conventie van 2003 wordt gepresenteerd door het UNESCO-secretariaat. Het was de brug tussen een geflopte aanbeveling en een succesvol instrument dat surft op een 21^e-eeuwse nieuwe golf. De *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore* (UNESCO, Parijs, 15 november 1989) bleek in de jaren 1990 een grote mislukking. Het was het werkstuk van folkloristen of klassieke volkskundigen en ambtenaren, door en voor hen en voor de in de 20^e-eeuwse politieke regimes ingeschakelde of getolereerde "folklore". Na het verzamelen van rapporten uit diverse delen van de wereld, werd een belangrijk colloquium in Washington D.C. gehouden in 1999. De organisatie was in handen van UNESCO en diverse partners zoals het *Center for Folklife and Cultural Heritage* van de Smithsonian Institution in Washington D.C.. Het verslagboek en aanverwante documenten zijn online beschikbaar. In een kort maar treffend artikel met de titel "*The 1989 Recommendation Ten Years On: Towards a Critical Analysis*", legden Anthony McCann, Richard Kurin en collega's de vinger op de wonde: "*The principal critique of the 1989 document to be made is that it is too limited (...) In the interest of better informed, more effective governmental action, the present document proposes expanding the enumeration and description of groups that have a stake in creating, preserving, studying, and disseminating folklore and traditional culture."*⁴

Er werd volop gepleit voor het betrekken van gemeenschappen, groepen en individuen, iets wat in de UNESCO-conventie van 2003 in het cruciale artikel 15 werd vastgelegd. Maar hoe ver kan dit gaan? Hoe definieert men dit? Zo lijkt het verleidelijk om de definities van gemeenschappen en groepen uit het

Vroeger konden boeren in de streek van Aalst een inkomen halen uit hopteelt, in functie van het brouwen van bier. Vandaag is de 84-jarige André Callebaut als de laatste telg van een familie van hoptelers in de streek op rust gegaan, zonder opvolgers. Foto © Alan Govenar

glossarium uit 2002 te hanteren, ook al bestond daar geen consensus over.⁵ Maar dat is helemaal geen goed idee. Het moet zo flexibel mogelijk blijven, omdat het in vele betekenissen moet functioneren. Juristen zijn het niet eens over die betekenissen, laat staan sociologen, historici, antropologen.⁶ Elk van de begrippen wordt geproblematiseerd. Het volstaat om diverse publicaties van de Amerikaanse volkskundige Dorothy Noyes te lezen om enig inzicht in de complexiteit te krijgen.⁷ Over de notie gemeenschap merkt ze dan weer op: *“Community is made real in performance by means that seem to be cross-cultural. Simplifying, we can specify these means as repetition, formalization and ‘consensus’.”*⁸ Het kan niet voldoende benadrukt worden dat het cruciaal is deze begrippen nooit vast te leggen. Onder een schijnbaar eenvoudige mantra als die van artikel 15 gaan decennia verhitte debatten in diverse menswetenschappelijke disciplines en ook in andere delen van de maatschappij schuil.

Maar ze gingen veel, veel verder zoals blijkt uit deze opsomming: *“Many businesses today create wealth using the forms and materials of traditional cultures — local cooperatives that produce and market handmade crafts, industrial textile manufacturers that employ traditional designs, producers of audio recordings of traditional music, pharmaceutical manufacturers that use indigenous knowledge of healing plants, promoters of tourism, and entertainment conglomerates that employ various forms of ethnic representations for motion pictures, amusement theme parks, and children’s toys. This large commercial sector has developed ways of dealing with folklore and traditional culture that affect their production, dissemination, and preservation. These institutions must also, therefore, be brought into the process of devising and implementing policy in this area.”*⁹

In de cultureel-erfgoedsector zullen de actoren die aan de slag gaan met immaterieel cultureel erfgoed, op korte termijn – en als het goed gaat gezamenlijk/in consensus – aangepaste verhalen moeten maken. Dit is ook een uitdaging voor FARO, mede met het oog op de uitdagingen die minister Schauvliege heeft (vast)gesteld in het door haar gepatroneerde Cultuurforum en de VIA 2020 debatten. Het zou echter een illusie zijn dat dit al uitgeklaard is. We merken dat weinig organisaties daarmee bezig zijn of experimenteren, met tapis plein in Vlaanderen en hun experimenten rond ambachtseconomie als een van de uitzonderingen. Maar het kan veel verder gaan. McCann en co gingen op het eind van de 20^e eeuw al ver en pleitten voor een grote dosis pragmatisme: *“The creators and perpetuators of folklore and traditional culture may need protection from market forces and/or support for alternate forms of exchange if that is their desire; or they may need help in devising ways to participate in the market, if that is their desire.”* Het is overigens met gemengde gevoelens dat ik dit ook hier in beeld

breng, want het is zo verleidelijk om veel stappen over te slaan, en direct door te gaan. Als een dossier van immaterieel cultureel erfgoed direct in handen en de logica komt van een stedelijke, regionale of nationale dienst van toerisme of marketing die de weerhaakjes direct wegeffent, doet men meer kwaad dan goed. Met andere woorden, actoren uit de cultureel-erfgoedsector moeten nu snel hun verhaal op orde hebben. In de operationele richtlijnen van 2010 werd dit behandeld in de richtlijnen 116 en 117, waar allerlei waarschuwingen werden gegeven over mogelijke misbruiken en problemen. Passages over een meer proactieve inkleuring van deze dimensie werden tijdens de discussies weggegomd met de argumentatie dat er nu ook geen scenario voor commercieel of toeristisch gebruik moest worden aangeboden door UNESCO zelf. Er bleek nog geen consensus mogelijk, ook omdat er weinig goede referentiepunten waren. Dit is echter niet van tafel: het is tijd de analyse van 1999 mee te nemen voor het pas begonnen nieuwe decennium.

“FREE, PRIOR AND INFORMED CONSENT?”

Een van de meest opvallende vaststellingen en innovaties bij het vergelijken van de conventietekst en de set van de operationele richtlijnen is het opduiken en de centrale plaats in dit laatste document van de notie *“free, prior and informed consent”*. Dit concept of idee komt NIET in de conventietekst voor. Het is dominant aanwezig in de operationele richtlijnen van 2010 en in de formulieren die moeten gebruikt worden voor UNESCO-kandidaturen. Hoe komt het dat na een decennium dat begrip zo centraal op de agenda staat, zowel internationaal, (dus binnenkort) nationaal en lokaal? Heeft dit te maken

met een verband tussen “consensus” en “consent”?¹⁰ Hoe zit dat dan precies? Biedt ook hier het teruggrijpen naar de discussies in 1999 een sleutel om vooruitgang te boeken? Of kunnen we bij andere internationale debatten en formules soelaas vinden? Het is achteraf bekeken opmerkelijk dat de dag voor “onze” UNESCO-conventietekst over het koesteren van immaterieel cultureel erfgoed in 2003 werd aanvaard, er door dezelfde Algemene Vergadering een Internationale Verklaring over het gebruik van menselijk genetisch materiaal en die bol staat van “consent”-referenties werd goedgekeurd.¹¹ Het basisidee is opgekomen in dezelfde periode en deels door

*“Niets iets onhaalbaar voor zij die het echt willen.”
De gebroeders Kristoffel en Pieter Boudens uit
Brugge hebben de ambachtelijke vaardigheden van
het steenhouwen geleerd van hun vader en zijn nu
meesters in hun vak. Foto © Alan Govenar*

dezelfde traumatische ervaring opgewekt als de werking van UNESCO zelf. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had de medische wetenschap in Nazi-Duitsland allerlei grenzen ver overtreden, in het bijzonder met allerlei gruwelijke experimenten in concentratiekampen en op andersvalide mensen. Dit leidde in 1947 tot de verklaring van Nuremberg (de stad waar de oorlogsmisdadigers, inclusief artsen, werden berecht). Het luidde definitief een kentering en scherpstelling in de relatie tussen arts en patiënt in, waarbij de kern in de eerste zin werd gevat: *“The voluntary consent of the human subject is absolutely essential.”*¹² In de 21^e eeuw is dit een algemeen aanvaard principe in de medische wetenschap, dat toestemming moet verleend worden voor elke belangrijke interventie op levende (en vaak ook overleden) mensen, zowel voor wetenschappelijke experimenten als voor chirurgische en andere interventies met een bepaald risico. De toestemming van de betrokkene is nodig, of als de persoon zelf niet in staat wordt geacht te beslissen, door een voogd of een commissie. In vele (westerse) ziekenhuizen is het standaardprocedure geworden om een *“consent form”*, een speciaal formulier te laten ondertekenen, na het op een goede manier informeren van de patiënt.¹³ De gulden regel zou moeten zijn dat het voor de patiënt heel duidelijk is dat hij/zij niet zomaar een formulier tekent omdat dit moet, maar dat hij/zij *participeert* aan een beslissing. Het is duidelijk dat dit een belangrijke ethische kwestie is, met speciale consequenties als men over levende fenomenen spreekt. Er zijn internationaal slechts weinig voorbeelden bekend waar dit transdisciplinair geregeld is of aangepakt wordt. Een belangrijke en inspirerende uitzondering is de regeling die in Canada bestaat: de *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving*

Humans (TCPS). Dit document wordt ook in sommige regio's gebruikt voor het behandelen van immaterieel cultureel erfgoed. Schoolvoorbeeld is daarbij zonder twijfel Labrador New Foundland.¹⁴ Ook al behoort Canada nog steeds tot het kleiner wordende clubje van staten die de 2003 conventie nog niet geratificeerd hebben (net als het opvallende achternahinken van enkele buurlanden zoals Groot-Brittannië, Duitsland en in 2010 zowaar nog steeds Nederland), dat weerhoudt er diverse gebieden niet van om een voorbeeldig beleid en praktijk na te streven, geïnspireerd door de conventie.

1999

In de bijeenkomst in Washington in 1999 was *“free, prior and informed consent”* wel al een bekommernis en op de agenda. Om dit te begrijpen, moet men de ondertitel van de conferentie ernstig nemen: *“A Global Assessment of the 1989 Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore: Local Empowerment and International Cooperation”*. Cruciaal was het al vermelde artikel van Anthony McCann en anderen. Zij vermeldden voorafgaande en goed geïnformeerde in- en toestemming, in relatie tot *Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore* (de hoofdletters B, C verwijzen naar hoofdstukjes van die aanbeveling): *“The work of scholars and government cultural workers is addressed principally in the sections of the Recommendation that pertain to the study of folklore: identification of folklore (Section B), conservation of folklore (Section C) and international cooperation (Section G) among state and scholarly organizations. The Recommendation should be expanded in this area to include the kinds of ethical protocols followed by members of many scholarly*

*“For instance, traditional German knowledge has it that cold, soured, curdled milk (quark) helps to reduce fever if applied onto the lower legs inside a wrap. (Sounds obscure, but it works!) Yet it would seem ludicrous to suggest that Germans have a natural right to stop the French, for example, from applying this fever remedy. Why then, does the CBD create property rights where there were none before, such as in traditional health knowledge? And are these new rights just? I noted earlier that any attempt to create new social rules, such as the CBD, must make reference to context, in particular to the international economic order (...) However, the CBD has rightly favoured national sovereignty over the common heritage of humankind principle with regard to biological resources. Its guidelines have created a justice in exchange issue for items that were not previously considered restricted property, such as germplasm and traditional knowledge. This was a contextual decision made at the end of the twentieth century, when biodiversity was being rapidly depleted and developing countries were justifiably concerned about the exploitation of their resources. While the common heritage of humankind principle would be preferable to that of fencing in resources with bureaucratic procedures when they could be used for the benefit of humankind, this ideal scenario cannot apply in the context of an international economic order that is unjust and leads to significant human suffering.”*²⁵

societies, such as those governing the giving of informed consent to be studied, maintaining secrecy of traditions and of particular sources of information where necessary, compensation for participation in research, and proper attribution of contributions to research. This re-situates and expands the call for an international code of ethics".¹⁵

Dezelfde oproep werd in een uitgebreide interventie in 1999 geadstrueerd door Bradford Simon, in een stuk met de veelzeggende titel "*Global Steps to Local Empowerment in the Next Millennium*":

"These concerns are intended to be descriptive of concerns (and are characterizations of more complex and varied ideologies) raised in public tribal and Indigenous group discourses, but not comprehensive or universally applicable. The concerns include: (1) authorization, (2) **informed consent**, (3) maintaining secrecy, (4) compensation, (5) attribution, (6) preventing distortion, (7) continuing folkloric traditions, and (8) education."¹⁶

Na het lezen van deze passage zou moeten duidelijk worden dat "*informed consent*" maar een pars pro toto is en dat veel meer op de agenda komt: *authorization*,¹⁷ *maintaining secrecy*, *compensation*,¹⁸ *correct attribution*¹⁹ and *preventing distortion*.²⁰ Het zijn al deze issues die nu terug op de agenda komen rond het koesteren en duurzaam beheer van immaterieel cultureel erfgoed, aangevuurd door de operationele richtlijnen van 2010. Dit raakt aan de complexe problematiek van "copyright". Dit is ook een nog niet uitgeklaard geheel, dat met name in interactie met een andere organisatie, WIPO, behandeld wordt.²¹ In een recente standaardpublicatie probeerde de Japanse professor Kono, een sleutelfiguur die mee de conventietekst van 2003 geconstrueerd heeft en sindsdien ook de operationele richtlijnen begeleidt, dit op de agenda te zetten. Zie zijn pogingen om te laten zien dat er via de poort van "*free prior and informed consent*" veel meer op de agenda komt en dat dit onbekend terrein is: "*an implicit one because it is not referred to in the term 'prior informed consent'. It is the obligation to ensure adequate benefit-sharing between the community and any outsiders authorised to make use of the traditional knowledge or cultural expressions. There is no universal standard as to what constitutes acceptable compensation, but it is reasonable to expect that the bearers of cultural traditions will receive some form of advantage when they agree to share their secrets.*"²²

Hiermee wordt aangesloten bij een breed uitwaaiend debat en beleidsprioriteiten in aanverwante en andere sectoren. Dit is een ethisch mijnenveld, waarbij de problemen complex zijn, de paradoxen groot en alleen maar goede wil vaak niet volstaat. Als schoolvoorbeelden van wat goed bedoeld was, maar wat fout liep door het moeizaam beheer van de *stakeholders*groep en het problematisch tegengas van PIC, zijn het Promaya-geval in Mexico²³ en de Hoodia-plant van de San (bosjesmensen), die een hongergevoel kan neutraliseren, te vermelden.²⁴

ABS EN FPIC

Een van de domeinen waarin de voorbije jaren het meest vooruitgang geboekt is, is de implementatie van een andere conventie die ook wereldwijd furore heeft gemaakt op korte tijd: de conventie over biodiversiteit (*Convention on Biological Diversity*, 1992, Earth Summit in Rio de Janeiro, Brazilië). Daarbij werd niet alleen gewezen op het belang van instemming, maar vooral op het concept van "*access and benefit sharing*" in het internationaal recht en werd het vertoog over globale billijkheid gelanceerd. Het maakt deel uit van de drie hoofddoelstellingen van de conventie van 1992: conservering van biodiversiteit, duurzaam gebruik ervan, en "*fair and equitable sharing of benefits from the use of genetic resources*". Onderdeel hiervan is het versterken (*empowerment*) van lokale gemeenschappen in ontwikkelingslanden en het creatief maar niet

Carnaval vieren in Aalst is zowel opgenomen in de Inventaris van Immaterieel Cultureel Erfgoed Vlaanderen als op de de Representatieve Lijst van Immaterieel Cultureel Erfgoed van de Mensheid (UNESCO-conventie van 2003, artikel 16). Mensen zoals Luc Vermeiren, 42, zorgen op allerlei manieren mee voor de continuïteit en aanpassing. Hij is betrokken bij het Documentatiecentrum Aalst Carnaval en is zelf verzamelaar, en hij houdt toezicht in de carnavalswerkhallen. Foto © Alan Govenar

naïef inzetten op toegang tot hulpbronnen via “*prior and informed consent*”. Hier hoort een bijzondere, pragmatische interpretatie van rechtvaardigheid of recht bij; het inzicht dat het niet goed of rechtvaardig verdeeld is in de wereld en dat men er iets aan moet doen, omdat (groepen) medemensen daar slachtoffer van kunnen zijn.

ABS combineert “*prior informed consent*” (PIC), toegang die toegestaan wordt door een “*provider*” aan een gebruiker enerzijds en anderzijds onderhandelingen tussen “*provider*” en gebruiker over wederzijds overeengekomen voorwaarden (“*mutually agreed terms* – MAT”) om de voordelen van het gebruik van (genetische) hulpbronnen billijk te delen. Dat is de formule die bij de implementatie van de conventie van 1992 over biodiversiteit wordt toegepast: complexe consensus. Een van de belangrijke lessen die onmiddellijk relevant zijn voor beleidsformules is dat er geen reductie tot één simpel formulier (eenvoudige boodschap en “teken op de stippellijn”) mag gebeuren. Er is echter nood aan een op elkaar inhakende set van overeenkomsten, die naargelang de context kunnen aangepast worden. Er is zoveel ervaring uit te wisselen. In de omgang met biodiversiteit wordt *prior and informed consent* toegepast en versterkt door een overheid, in casu de nationale, maar evengoed gevraagd van lokale *stakeholders*. “*Access and benefit sharing*” bij het implementeren van de conventie van biodiversiteit was een van de items op de agenda van de bijeenkomst in het Japanse Nagoya in 2010, waar minister Joke Schauvliege met een Europees voorzitterschap als extra hefboom mee akkoorden heeft kunnen bedingen. Het ligt haast voor de hand dat hier (*free prior and informed consent*, als component in formules om de wereld zoniet te redden, dan toch te verbeteren en duurzamer te maken door in te zetten op participerende besluitvorming) een belangrijke, mondiale opportuniteit op het snijvlak van twee beleidsdomeinen en -interesses van de huidige minister van Leefmilieu, Natuur en Cultuur ligt: het pionieren bij het implementeren, in nationale politiek en internationale programma’s, van de UNESCO-conventie voor de bescherming van immaterieel cultureel erfgoed en het oogsten van de inspanningen voor het verstevigen van de uitvoering van de Conventie voor biodiversiteit (waar “traditionele kennis” ook een van de overlappende terreinen is).²⁶ In de erfgoedwereld begeven we ons hier op nog te verkennen en te stabiliseren terrein, maar het wordt wederzijds echt interessant als dit gekoppeld wordt aan de notie van duurzame ontwikkeling en aan de praktijken in de medische wereld om in sommigen gevallen een *proxy* of woordvoerder of ethische commissie voor de belangen van de patiënt, die niet voor zichzelf kan spreken, aan te stellen. Hoe bouwen we een consensus met toekomstige generaties?

Criteria voor opname op de *Urgent Safeguarding List* (artikel 17) en de Representatieve Lijst (artikel 16) in de operationele richtlijnen van 2010:

OD1: U.4

The element has been nominated following the widest possible participation of the community, group or, if applicable, individuals concerned and with their free, prior and informed consent.

De foto’s van Alan Govenar die in dit nummer gebruikt worden, maken deel uit van een groter project dat gestart is met een tentoonstelling in het hoofdkwartier van UNESCO in april 2010 en gedurende een jaar loopt. In Vlaanderen vindt in 2010 en begin 2011 onder de titel *Schatten van*in mensen* een aaneengesloten reeks tentoonstellingen plaats, gestart in Bokrijk, voortgezet in Aalst, Leuven, Brugge, Dendermonde, die voorlopig in Brussel, in het Boudewijngebouw van de Vlaamse Gemeenschap (februari 2011) landt. Tal van partners namen aan het traject deel: ze worden voorgesteld in het volgende nummer van dit tijdschrift. In een klein dossier worden zowel de aanleiding en bedoeling toegelicht (een documentatiepraktijk over het National Heritage Fellowship-programma van de National Endowment for the Arts in de Verenigde Staten, een sensibilisering rond het *Living Human Treasures*-programma van UNESCO) alsook een bespreking van de verschillende episodes van het project in Vlaanderen gepresenteerd. Daarbij zal ook een bijdrage van Lydia Mertens van Kant in Vlaanderen vzw over een van de deelprojecten (naar aanleiding van Brugge Centraal) in dat minidossier worden gepubliceerd. Dit speelt in op de in de beleidsvisietekst van de minister gevraagde reflectie over een mogelijk “levende menselijke schatten”-programma of soortgelijke initiatieven in Vlaanderen.

- 1 "La Methode du consensus naît de la conviction que le rapport entre les moyens et les buts doit être cohérent, par exemple si on a des objectifs justes et solidaires, les moyens de les réaliser devront d'emblée exprimer concrètement, équité et solidarité. En pratique ceci se manifeste dans la façon de gérer le pouvoir et en particulier dans la façon de prendre les décisions." R. TECCHIO, *La Méthode du Consensus – Présentation entre éthique, pragmatisme et esthétique* (www.passerelleco.info/article.php?id_article=83, geconsulteerd op 5/12/2010).
- 2 Voor een algemene inleiding en een praktijkgericht overzicht, zie het gratis en online beschikbare N. SIJOCUM (ed.), *Participatory Methods Toolkit: A Practitioner's Manual*, 2nd edition, in collaboration with ViWTA and King Baudoin Foundation, Brussels, pp. 210. www.kbs-frb.be/uploadedFiles/KBSFRB/Files/EN/PUB_1540_Participatory_toolkit_New_edition.pdf, met uitstekende argumentatie waarom dit zo belangrijk en verrijkend is op pp. 12–13.
en <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/9302/1/reo50010.pdf>. Een veelbelovende en gebruiksvriendelijke methode (waarmee FARO momenteel experimenteert) is: <http://dotmocracy.org/handbook>, net als de World Café-methode www.theworldcafe.com.
- 3 http://210.204.213.135/ijih_upload/ijih_wm_volumes/Vol.2-1.pdf; R. KURIN, 'Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Key Factors in Implementing the 2003 Convention', in: *International Journal of Intangible Heritage*, 2, 2007, pp. 10–20: het citaat wordt voorafgegaan door de volgende gedachten: "The large, unanswerable question for now is – is the 2003 Intangible Cultural Heritage Convention up to the task it has set for itself? Can it really hope, or presume, to actually safeguard ICH around the world? Frankly, I do not think it can. The connections of ICH to the larger matrix of ecological, social, technological, economic and political relationships is too complex, too multi-faceted and nuanced to be reduced to the simple formula proposed by the 2003 treaty. The problem is, we do not have anything better (...) But with the Convention, as with the International Declaration of Human Rights and other such multilateral treaties and declarations, a standard is set – at least aspirationally – that provides a reasonable, universal expectation of what can be called normative action. That action is endowed with a certain legitimacy, founded on the authority of nations to be sure – but a lot of them, from all parts of the world, and representing a great religious, ethnic, and linguistic diversity. In this case, the action advised is one of respect and tolerance for the diverse traditions of the many communities found within and among nations. That is not a bad thing to support."
- 4 A. McCANN e.a., The 1989 Recommendation Ten Years On: Towards a Critical Analysis, in: P. SEITEL (ed.), *Safeguarding Traditional Cultures: A Global Assessment*, Washington D.C., Center for Folklife and Cultural Heritage Smithsonian Institution, 2001, pp. 57–61, p. 57. <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001323/132327m.pdf>
- 5 www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00049; UNESCO-ACCU Expert Meeting on Community Involvement in Safeguarding Intangible Cultural Heritage: Towards the Implementation of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, Tokyo, Japan, 13–15 March 2006; www.accu.or.jp/ich/en/pdf/b2006Expert.pdf.
- 6 Zie J. BLAKE, 'UNESCO's 2003 Convention on Intangible Cultural Heritage: the implications of community involvement in 'safeguarding'', in: L. SMITH & N. AKAGAWA (eds.), *Intangible heritage*, London & New York, Routledge, 2009, pp. 45–73 of D. NOYES, "Group.", in: *Journal of American Folklore*, 108, 1995, pp. 449–478 and D. NOYES, Group, in: B. FEINTUCH (ed.), *Eight Words for the Study of Expressive Culture*, Urbana & Chicago, University of Illinois Press, 2003, pp. 7–41. B. ANDERSON, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Rev. and extended ed.). London, Verso, 1991.
- 7 D. NOYES, Group, in: B. FEINTUCH (ed.), *Eight Words for the Study of Expressive Culture*, Urbana & Chicago, University of Illinois Press, 2003, pp. 7–41, p. 11. "Folklorists have been interested in the group as the locus of culture and as the focus of identity (...) [We] can distinguish between the empirical network of interactions in which culture is created and moves, and the community of the social imaginary that occasionally emerges in performance. Our everyday word group might best serve as shorthand for the dialogue between the two".
- 8 NOYES, 2003, p. 30. Zie ook: D. NOYES, 'The Judgment of Solomon: Global Protections for Tradition and the Problem of Community Ownership', in: *Cultural Analysis*, Volume 5, 2006. http://socrates.berkeley.edu/~caforum/volume5/vol5_article2.html
- 9 McCANN, 1989, p. 59.
- 10 Begin december 2010 bevatte de Wikipedia-website (een instrument dat functioneert op consensusprincipes) de volgende omschrijving: "Consensus usually involves collaboration, rather than compromise. Instead of one opinion being adopted by a plurality, stakeholders are brought together (often with facilitation) until a convergent decision is developed. If this is done in a purely mechanical way it can result in simple trading – we'll sacrifice this if you'll sacrifice that. Genuine consensus typically requires more focus on developing the relationships among stakeholders, so that they work together to achieve agreements based on willing consent" <http://en.wikipedia.org/wiki/Consensus>.
- 11 International Declaration on Human Genetic Data: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17720&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, met diverse toepassingszones van de vrije, geïnformeerde instemming, die ook nodig blijkt bij eventueel ander hergebruik.
- 12 www.hhs.gov/ohrp/references/nurcode.htm
- 13 Zie bijvoorbeeld University of Washington School of Medicine, Informed Consent, <http://depts.washington.edu/bioethx/topics/consent.html>. Voor eenvoudige ingrepen als bloedtrekken is het niet nodig, omdat daarover een brede maatschappelijke consensus bestaat. In verband met de informatie die moet gegeven worden, worden drie modellen onderscheiden waarbij doorgaans voor de tweede optie gekozen worden in de praktijk: "1) reasonable physician standard: what would a typical physician say about this intervention? 2) reasonable patient standard: what would the average patient need to know in order to be an informed participant in the decision? 3) subjective standard: what would this patient need to know and understand in order to make an informed decision? This standard is the most challenging to incorporate into practice, since it requires tailoring information to each patient."
- 14 www.mun.ca/ich/ichstrategy.pdf; www.mun.ca/ich/inventory/; www.mun.ca/ich/resources/ICHProjectPlanningChecklist.pdf
- 15 A. McCANN e.a., The 1989 Recommendation Ten Years On: Towards a Critical Analysis, in: P. SEITEL (ed.), *Safeguarding Traditional Cultures: A Global Assessment*, Washington D.C., Center for Folklife and Cultural Heritage Smithsonian Institution, 2001, pp. 57–61, p. 57.

- 16 B. SIMON, Global Steps to Local Empowerment in the Next Millennium: An Assessment of UNESCO's 1989 Recommendation on the Safeguarding of Traditional Culture and Folklore, in: P. SEITEL (ed.), *Safeguarding Traditional Cultures: A Global Assessment*, Washington D.C., Center for Folklife and Cultural Heritage Smithsonian Institution, 2001, pp. 111–142, p. 113.
- 17 "Authorization: A central issue in the discussions on the protection of folklore is the demand by Indigenous people and other groups that they be able to authorize use of expressions of their folklore by others. A necessary correlate is recognition that Indigenous peoples are the exclusive owners in some sense of their cultural and intellectual property" (Ibidem, p. 113).
- 18 "It is significant to note, in a legal perspective, that Indigenous proposals emphasize control more than compensation, namely the right to prevent the disclosure and/or commodification of knowledge, plants, animals, and objects" (Ibidem, p. 114).
- 19 "Correct attribution helps protect consumers from false associations, while building accurate associations between "consumers" and the community where the folklore originates. Correct attribution thus serves an educational as well as an economic function." (Ibidem, p. 114)
- 20 "Preventing distortion, simply stated, means that appropriate groups have the ability to control how folklore is used (...) Moral rights in artistic property are separate from economic rights and generally remain with an artist even after he or she has transferred the economic rights." (Ibidem, p. 114)
- 21 http://www.wipo.int/tk/en/databases/creative_heritage/agreements/
W. VAN ZANTEN, "Prior Informed Consent. Experiences with Ethnomusicology Recordings", in: T. KONO (ed.), *Intangible Cultural Heritage and Intellectual Property. Communities, Cultural Diversity and Sustainable Development*, Antwerp-Oxford-Portland, Intersentia, 2009, pp. 283–308.
- 22 J.-D. DALIBARD & T. KONO, Prior Informed Consent. Empowering the Bearers of Cultural Traditions, in: T. KONO (ed.), *Intangible Cultural Heritage and Intellectual Property. Communities, Cultural Diversity and Sustainable Development*, Antwerp-Oxford-Portland, Intersentia, 2009, pp. 247–259, p. 252
- 23 Voor het begrijpen van het zeer instructieve, schrijnende en complexe Promaya-geval, kan men best de volgende studies combineren: B. BERLIN & E. BERLIN e.a., The Maya ICBG: drug discovery, medical ethnobiology, and alternative forms of economic development in the highland Maya region of Chiapas, Mexico. In: *Pharmaceutical Biology*, 37 (Suppl.), 1999, pp. 1–19; A. CECENA ¿Biopiratería o desarrollo sustentable? Chiapas, México: Era-IEE, 2000, <http://membres.lycos.fr/revista-chiapas/Nog/chgcecena.html>; Zie B. BERLIN & E. BERLIN, NGOs and the process of prior informed consent in bioprospecting research: the Maya ICBG project in Chiapas, Mexico. *International Social Science Journal*, 55 (178), 2003, pp. 629–638; B. BERLIN & E. BERLIN, Community autonomy and the Maya ICBG Project in Chiapas, Mexico: how a bioprospecting project that should have succeeded failed, in: *Human Organization*, Winter 2004; http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3800/is_200401/ai_n9466403 R. NIGH, Maya medicine in the biological gaze: bioprospecting research as herbal fetishism, in: *Current Anthropology*, 43 (3), 2002, pp. 451–477; L. NAVILLE, *The experts, the heroes, and the indigenous people: the story of the ICBG Maya bioprospecting project in Chiapas, Mexico*. Ås, Norway: Noragric, Agricultural University of Norway, 2004, www.umb.no/noragric/publications/msctheses/2004/2004_ds_Lauren_Naville.pdf; J.P. ROSENTHAL, Politics, culture, and governance in the development of prior informed consent in indigenous communities. *Current Anthropology*, 47 (1), 2006, pp. 119–142 en vele andere bijdragen en commentaren in datzelfde tijdschrift; D. FEINHOLZ-KLIP, L. BARRIOS, J. COOK LUCAS, The Limitations of Good Intent: Problems of Representation and Informed Consent in the Maya ICBG Project in Chiapas, Mexico, in: R. WYNBERG e.a., (eds.), *Indigenous Peoples, Consent and Benefit Sharing: Lessons from the San-Hoodia Case*, Heidelberg, Springer Science+Business Media B.V. 2009, pp. 315–331; http://www.icbg.org/pub/documents/PIC_and_Indigenous_pop_CA.pdf;
- 24 R. WYNBERG e.a., (eds.), *Indigenous Peoples, Consent and Benefit Sharing: Lessons from the San-Hoodia Case*, Heidelberg, Springer Science+Business Media B.V. 2009, Springer, 2009, pp. 89–124; R. WYNBERG & R. CHENNELLS, Green Diamonds of the South: An Overview of the San- Hoodia Case, in: <http://www.biowatch.org.za/pubs/wjip.html>
R. WYNBERG, D. SCHROEDER, S. WILLIAMS & S. VERMEYLEN, Sharing Benefits Fairly: Decision-Making and Governance, in: R. WYNBERG e.a. (eds.), *Indigenous Peoples, Consent and Benefit Sharing: Lessons from the San-Hoodia Case*, Springer Science+Business Media B.V. 2009, pp. 231–257; R. WYNBERG, *Rhetoric, realism and benefit sharing: use of traditional knowledge of Hoodia species in the development of an appetite suppressant. The Journal of World Intellectual Property*, 7 (6), 2004, pp. 851–876.
- 25 D. SCHROEDER, 'Justice and Benefit Sharing', in: R. WYNBERG e.a., (eds.), *Indigenous Peoples, Consent and Benefit Sharing: Lessons from the San-Hoodia Case*, Heidelberg, Springer Science+Business Media B.V. 2009, pp. 11–26, p. 21.
- 26 Dit is een van de voorstellen in 2011–2012 die door de Vlaamse UNESCO-commissie zal worden gedaan, in de hoop dat de Vlaamse overheid of een andere instantie dit oppikt. Zie: <http://www.cbd.int/abs/infokit/factsheet-abs-en.pdf>, <http://www.cbd.int/traditional/> en <http://www.cbd.int/tk/>. Zie voor goed uitgewerkte modellen rond bioethiek http://www.ethnobiology.net/global_coalition/CoE-Eng.php. International Society of Ethnobiology (2006). ISE Code of Ethics (met aanvullingen in 2008) en www.ethnobiology.net/global_coalition/ethics.php. Het aardige sleutelconcept is daarbij "mindfulness – a continual willingness to evaluate one's own understandings, actions, and responsibilities to others" Reflexiviteit in het jargon van de moderne etnologie of de cultureel-erfgoedstudies ...